

Aias sadas saia

Indrek Grigor väidab, et Margus Tamme neli järjestikust palindroomile pühendatud isiknäitust moodustavad ka ise kokku palindroomi.

Aastatel 2013–2014 esines Margus Tamm nelja isiknäitusega ("Never Odd or Even", "Kolm esimest minutit", "Raymond the Diamond", "Novella"), mis kõrvuti asetades – julgeksin väita – hakkavad defineerima uut etappi kunstniku loomingus. Tuleb möönda, et neljast näitusest kolm on ametlikult sündinud koostöös Marta Stratskasega, ent Tamme käekiri on kõigis projektides nii tugev ja ilmne, et käesoleva artikli eesmärke silmas pidades – milleks on Tamme uue loomingulise etapi kirjeldamine – on nende käitlemine isiknäitustena kirjelduslikult piisav.¹

Margus Tamme loometee ja käesoleva sajandi avakümnendi esimesse poolde jäänud rühmituste Avangard ja Pink Punk kitšihalus asendus 2000. aastate keskel mitte tingimata ruumispetsiifiliste, kuid siiski ruumist lähtuvate installatsioonidega. Murdepunktina nimetaksin Tamme installatsiooni "Must lagi" 2006. aastal Tallinna Kultuurikatlas koostöös Pärtel Talliga. Järgnesid "See oli parim pidu ja ma ei känud seal" Tallinna Linnagaleriis ning "Horror Mirror" koostöös Mihkel Kleisiga Y galeriis 2008. aastal, kus ruumi sekumine (ja ruum kui sekuja) ei lubanud tal jätkata glamuuri karikeerimisest kantud edvistamisega.

Kolmas etapp kunstniku loomingus algas tinglikult näitusega "Never Odd or Even" koostöös Marta Stratskasega Hobusepea galeriis 2013. aastal, kus Tamm, kelle tegevus graafilise disainerina oli sinnani võrdlemisi eraldi seisnud tema vabaloomingust, tuli ootamatult välja vormiliste võtetega, mis tavatsesid iseloomustada teda kui disainerit, kuid ei figureerinud nii ilmselgelt tema näituste ja *performance*'ite praktikas. See tendents kulmineerus näitusega "Kolm esimest minutit" Tallinna Kunstihoone galeriis 2014. aastal, mis koondas autori poolt viimase kümne aasta jooksul loodud tekste. Enne ja pärast seda võtménäitust leidsid aset koostöös Marta Straskasega loodud installatsioonid "Novella" Haapsalu Linnagaleriis 2013. aastal ja "Raymond the Diamond" Tartu Kunstimajas 2014. aastal.

Moodul

2013. aastal Tallinnas Hobusepea galeriis eksponeeritud "Never Odd or Even"² koosnes seitsmest valgest ristist, mis olid asetatud ristkülikukujulistele postamentidele, ja võikalt kitšlikust, valguskastis eksponeeritud fotost galerii alumisel korrusel. Näitus sisaldas küll kõiki järgnevaid Tamme installatsioone iseloomustavaid elemente, kuid sellegipoolest sai asjaolu, et tegemist on sisuliselt Tamme graafilise disainiga ruumilisel kujul, siinkirjutajale selgeks alles retrospektiivis.

Näituse domineeriv kujund – valge rist – oli moodustatud identsetest 30 x 30 x 30 cm kuubikutest. Kui otsida

A Man, A Plan, A Canal: Panama

Indrek Grigor claims that Margus Tamm's four consecutive solo exhibitions devoted to palindromes themselves make up a palindrome.

From 2013 to 2014, Margus Tamm produced four solo exhibitions ("Never Odd or Even", "The First Three Minutes", "Raymond the Diamond", "Novella"), which when placed side by side, I dare say, begin to define a new phase in the artist's creative work. Admittedly, three of the four exhibitions were officially conceived in cooperation with Marta Stratskas, but Tamm's approach is so strong and apparent in all of them that for the purposes of this article; that is, in order to describe Tamm's new creative phase, it is descriptively adequate to treat them as solo exhibitions.¹

The adulation of kitsch characteristic of the groups Avangard and Pink Punk, which fall within the early part of Margus Tamm's creative path and the opening decade of the century, was replaced by installations that, although not necessarily space-specific, were still informed by space. I would suggest as a breaking point Tamm's installation "Black Ceiling" in cooperation with Pärtel Tall at Kultuurikatel in Tallinn in 2006. This was followed by "This Was the Best Party. And I Wasn't There" at Tallinn City Gallery and, in 2008, by "Horror Mirror" in cooperation with Mihkel Kleis at Y Gallery, where the intrusion of the space (and the space as intruder) did not allow him to carry on with the showing off of glamour.

The notional beginning of a third phase in the artist's work was the exhibition "Never Odd or Even" in cooperation with Marta Stratskas in 2013 at Hobusepea Gallery, where Tamm, whose activities as a graphic designer had so far remained relatively separate from his work as an artist, unexpectedly came out with the formal techniques that had characterised him as a designer, but had not manifested themselves so clearly in his shows and performances. This tendency culminated in "The First Three Minutes" at Tallinn Art Hall Gallery in 2014, which brought together the artist's texts from the last decade. Working with Marta Stratskas, the installations "Novella" at Haapsalu City Gallery in 2013 and "Raymond the Diamond" at Tartu Art House in 2014 fall at the time before and after this key exhibition.

Module

"Never Odd or Even", shown at Hobusepea Gallery in Tallinn in 2013, consisted of seven white crosses placed on rectangular pedestals and a revoltingly kitsch photograph in a display case on the lower floor of the gallery. Although the show contained elements characteristic of all Tamm's later installations, the fact that it was basically Tamm's graphic design in spatial form became clear to me only in retrospect.

parallelele Tamme graafilise disainiga, siis võiks viidata näiteks ansamblti Kreatiivmootor singli kujundusele 2008. aastast, millel keskseks elemendiks oli samuti rist, mis moodustus võrdkülgsete kolmnurkade koondumisel ruutudeks. Kuid lisaks otsesele geometria sissetoomisele, mis varasematel Tamme näitustel silma ei olnud hakanud, mõjus nihkena ka geometria ja kitši kõrvuti asetamine.

Kitš iseloomustas rühmituse Avangard aegset Tamme loomingut ning elas paralleelselt geometria pealetungiga – ennekõike vastanduse kaudu – edasi ka tema graafilises disainis, näiteks esimese Artishoki Biennaali graafiline disain 2008. aastal versus biennaali pdf-kataloog 2009. aastal. Et Tamme näitustest oli kitš mitu aastat pigem törjutud, tekitas selle ootamatu esilekerkimine 2013. aastal hulga küsimus,³ millest enamuse autor pareeris, väites, et tegemist on lihtsalt narratiivse strateegiaga. Hobusepea galeriioodustavat oma olemuselt vertikaalset narratiivi, trepp on galeriis nii keskel kohal, et seda on mõistlik näituse kujunduses ära kasutada⁴ (nagu on efektselt teinud ka näiteks Neeme Külm isiknäitusel "Pinnavirvendus" 2012. aastal ja Sigrid Viir isiknäitusel "Universumi eesmärk ja värelev lehter" 2014. aastal).

Alumise korruse foto on väga tihe ja metafoorne, tekidas võrdluses minimalistlike ristidega narratiivse põerde. Kunstnik möönis samas, et varasemates näitustes on see nihe olnud järsem.⁵ Siinkohal tasub näiteks meenutada 2008. aasta ühisnäitust Mihkel Kleisiga "Horror Mirror", kus ukse vahelt sisse piilumine pimestas välgusähvatusega vaataja silmad ja sõna otsees mõttes ka kogu galerii. Või siis restoran Gloria tagahoovis lõppenud "seiklus" läbi Tallinna Linnagalerii ruumide 2008. aasta isiknäitusel "See oli parim pidu ja ma ei käinud seal". Nende installatsioonide puhul oli tegemist vahetul füüsилisel kogemusel põhineva afektiga, samas kui Hobusepea galerii näitusel oli põore ennekõike vormi- ja sisupõhine.⁶

Sama saab väita ka Haapsalu Linnagaleriis eksponeeritud installatsiooni "Novella" kohta. Kui Hobusepea näituse "Never Odd or Even" puhul võis rääkida loo jutustamise strateegiate mõjust näituse vormile, siis seekord oli näituse sisuks novell kui lühijutustuse žanr, mida iseloomustab ootamatu lõpp. Sisuline pealkaudsus aga paneb paratamatu rõhu vorstile. Installatsioon koosnes videona esitatud tinglikust raamatust esikaanest ja 18 m pikkusest mustast kanalisatsioonitorust, mis rippus piki galeriid. Toru esimest otsa katval korgil oli kirjastuse Penguin Books ikooniline logo ning toru teist otsa sulgeval kattel (tehnilises kõnepruugis "pimedal") seisus kiri "The End" ehk lõpp.

Kui ristid installatsioonile "Never Odd or Even" valmisid eritellimusena, siis "Novella" loomisel oli kasutatud standardseid 80 mm diameetriga kanalisatsioonitoru mooduleid, mida võib saada igast ehitusmaterjalide kauplustest. Nii et kui järgnevate näituste "Raymond the Diamond" ning "Kolm esimest minutit" puhul, kuhu Tamm tellis vastavalt hiiglasliku teemandi ja eridisainiga pehme mööbli, võiks rääkida kunstniku-disaineri ihast sundida tööstust tootma tinglikult absurdseid disainielemente,⁷ siis "Novella" oma ambitsioonutes asetab tähelepanu keskpunkti struktuuralse korduse enese, mis on kõigi edaspidi kasutatud vormide tuumaks.

Võrreldes näitusel "Raymond the Diamond" galeriiruumi täitnud ja seekord 40 mm läbimõõduga torudest moodustatud labürindiga oli "Novella" sirge toru suisa labane. Kuid just lihtsus võimaldab tuvastada, mis on tegelikult oluline – vorm moodustumine standardsetest moodulitest. Näitusel "Kolm esimest minutit" moodustuvad tekstdid sarnastest standardsetest tüpograafilistest algühikatest. Nagu kirjutab Oliver Laas näituse retsensioonis: "Tamme loodud kirjatübid on

The dominant image of the show – the white cross – was constructed of identical 30 x 30 x 30 cm cubes. As a parallel in Tamm's design work, one could refer to the sleeve design for the 2008 single by the band Kreatiivmootor, which also contained a cross as a central element, made up of equilateral triangles combined into squares. In addition to the direct introduction of geometry, which had not stood out in Tamm's earlier shows, the juxtaposition of geometry and kitsch also came across as a shift.

Kitsch was characteristic of Tamm's work during his time in the Avangard group, and also lived on, parallel – and mainly in opposition – to the onslaught of geometry, in his graphic design, for example, the design for the 2008 Artishok Biennale versus the 2009 PDF catalogue of the Biennale. Given that kitsch had been more or less banished from Tamm's shows for several years, its unexpected re-emergence in 2013 raised a number of questions,² most of which the artist deflected by claiming that it was simply a narrative strategy. By nature Hobusepea Gallery allegedly favours a vertical narrative: the stairs hold such a central place in the gallery that it makes sense to utilise them in exhibition design³ (something that has been accomplished to striking effect for example by Neeme Külm in his solo show "Shimmer on the Surface" in 2012 and Sigrid Viir in her solo show "Purpose of the Universe and the Flickering Funnel" in 2014).

The photograph shown on the lower floor is dense and metaphorical, effecting a narrative turn in comparison with the minimalist crosses. At the same time, the artist has admitted that this shift had been sharper in previous exhibitions.⁴ At this point, it is worth recalling the 2008 show "Horror Minor", with Mihkel Kleis, where peeping in through the door caused the viewer to be blinded by a flash of light which literally also blacked out the entire gallery. Or the "adventure" of going through the spaces of Tallinn City Gallery and ending up in the courtyard of the Gloria restaurant in the 2008 solo show "This Was the Best Party. And I Wasn't There". These installations involved an affective response based on an immediate physical experience, while the shift in the show at Hobusepea Gallery was primarily based on form and content.⁵

The same can be said about the "Novella" installation shown at Haapsalu City Gallery. While with "Never Odd or Even" we could speak about how the strategies of telling a story influence the form of an exhibition, this time the subject of the show was the novella as a genre of short story characterised by an unexpected ending. The superficiality of the subject, however, necessarily places emphasis on form. The installation consisted of a notional book cover shown on video and an 18-metre-long black waste water pipe hanging along the length of the gallery. The cap on the near end of the pipe had the iconic logo of Penguin Books and the cap on the far end said "The End".

While the crosses for the "Never Odd or Even" installation were made as a special commission, "Novella" used standard waste-water piping modules 80 mm in diameter, available in any hardware store. So, while the desire of the artist-designer to force industry into producing absurd design elements can be pointed out in the subsequent shows "Raymond the Diamond" and "The First Three Minutes", for which Tamm ordered a gigantic diamond and custom designed furniture, respectively,⁶ "Novella" with its lack of ambition focuses attention on structural repetition itself, which is at the core of all the forms used later on.

Compared to the labyrinth of piping, this time using pipes 40 mm in diameter that filled the gallery space in "Raymond the Diamond", the straight pipeline in "Novella" was downright

foneetilised, kuid tähistavad samal ajal ka ideograafilistele ja piktograafilistele süsteemidele omaselt. Põhjus on selles, et iga kirjatüübti märgid on konstrueeritud kindlate visuaalse reeglite alusel. Näiteks moodustatakse tähemärgid kuupidest koosneva kärgmustri telgedest või märgi osade pööramisel 180° ümber oma telje.⁸

Ornament

Ent asjaolu, mis näiteks – nagu eespool öeldud – samuti standardsetest geomētrilistest ühikutest moodustatud ristide juures välja ei joonistunud, kuid installatsiooni "Raymond the Diamond" torude labürindis ilmsiks tuli, on korduvate moodulite ornamentaalne iseloom. Tamme köidab iseend korradav, kuid lõputult varieeruv kujund, mille kõige tabavamaks näiteks on näituse pealkirjana kasutatud palindroom. Seoses installatsiooniga "Never Odd or Even" veebiväljaandele Echo Gone Wrong antud kommentaaris kirjutab Tamm: "Never Odd or Even. Lause, mis on tõlkimatu, kuid samas tõlgendatav. Palindroomile omaselt paiknevad tähed lauses s ü m - m e e t r i l i s e l t (M. T. rõhutus). Kui tähti saab lugeda mõlemas suunas samamoodi, siis lauset ennast ei saa. Tühikud kehtestavad tähendusliku lugemise ühesuunalisuse."⁹

See asjaolu on andnud siinkirjutajale alust väita, et kuigi näituse pealkiri "Raymond the Diamond" seab näituse keskmesse justkui teemandi, mida ajavad läbi saali kihutades taga väikesed toruotstesse kinnitatud põrsad, kelle liikumistrakejtoore ruumis torude labürint tähistab, siis näituse tegelikuks keskmeks on teemandi kristalne struktuur kui esteetiline, ent ka müstiline kujund.¹⁰ See väide seab teise valgusesse Laasi hinnangulisena kõlava tõlgenduse näitusel "Kolm esimest minutit", kus olevat eksponeeritud tekstide dešifreerimisel selgunud, et "sügavate tödede asemel kootnevad need palindroomidest, laulusõnadest, käibefraasidest ja salmidest. Öeldu valguses Tamm justkui pakub välja skeptilise idee, et dešifreerimist nõudvates fundamentalkirjadest [...] ei pruugi märkide visuaalse pealispinna all sügavaid tödesid peidetud olla. Kirjamärgid tähistavad horisontaalselt teisi märke teistes süsteemides ja mitte vertikaalselt keeleväliseid asju."¹¹

Samas lubab üks Tamme enese retsensioon – mis sisaldab Tamme installatsioonide juurde kirjutatud seletustega sarnaseid mõtekäike täheruumi funktsiooni üle – oletada, et ta teadlikult eirab ja suisa väldib vertikaalset tõlgendusvõimalust. Retsensioonis 2014. aastal Kumu kunstimuuseumis toimunud Eesti trükimasinakunsti legendi Raul Meele retrospektiivnäitusel "Dialogid lõpmatusega" kirjutab Tamm: "Võrdsete tähelaiustega *monospaced*-kirjatüübti kasutamine muudab teksti ka äärmiselt vastupidavaks: et täheruum on kõigi häälkute puhul sama, saab tekstiosiseid vabalt asendada ja ümber kombineerida, ilma et teksti tervikstruktuur laguneks. Ainus, mis sel juhul veel teksti jäigaks ja kohmakaks muudaks, oleks narratiiv. Ja sellest Raul Meel ettenägelikult loobus."¹²

See lubab oletada, et Tamme eesmärgiks ei ole tekstist väljuv vertikaalne tõlgendus, vaid, vastupidi, pöördumine tagasi teksti ja seda moodustava geomētrilise algmudeli juurde. Ühes intervjuus ütlebki Tamm, et näituse "Kolm esimest minutit" n-ö teises või galerii ruumiloogika järgi tagumises osas kasutas ta teadlikult numbreid, mitte tähti, et vältila liigset keelelist sõltuvust ja keelest tingitud konnotatsioone.¹³ Teisisõnu toimus tinglik tähenduslik taandamine, mille valguses tundub numbrirea lugemisjärjekorra vastandamine näituse pealkirjale samuti tähenduslik: kui pealkiri räägib

plain. Yet it is precisely the simplicity that allows one to identify what is really important – the creation of form out of standard modules. In "The First Three Minutes", texts are composed of similar standard basic units of typography. As Oliver Laas writes in a review of the show: "The fonts created by Tamm are phonetic, but at the same time use a method of signification characteristic of ideographic and pictographic systems. The reason is that the signs of each font are constructed according to certain visual rules. For example, the characters are composed of the axes of a pattern of cubic cells or by turning parts of a sign 180 degrees on their axes."⁷

Ornament

However, a fact which was not articulated by the crosses – despite their also being, as pointed out above, composed of standard geometric units, which was revealed in the labyrinth of pipeline in "Raymond the Diamond" – is the ornamental nature of repetitive modules. Tamm is intrigued by images that repeat themselves, but with infinite variations, the most apt example of which is a palindrome used as the title of a show. In a comment to the Echo Gone Wrong online publication in connection with the "Never Odd or Even" installation, Tamm writes: "Never Odd or Even. A sentence that is conventionally untranslatable yet conveniently interpretable. Characteristically for a palindrome, the characters in the sentence are placed s y m m e t r i c a l l y (emphasis by M. T.). While the letters can be read in the same way in either direction, the sentence itself cannot. The unidirectional passage of meaningful reading is defined by the placement of whitespace."⁸

This fact gives me reason to say that, although the title "Raymond the Diamond" seems to place the diamond at the centre of the show, chased through the exhibition hall by the little piglets attached to the ends of the pipeline, moving around in the room along trajectories marked by the labyrinth of pipes, the real centre of the show is the diamond's crystalline structure as a mystical as well as aesthetic image.⁹ This throws a completely different light on Laas's apparently evaluative interpretation of "The First Three Minutes" – that the deciphering of the texts allegedly revealed that "instead of deep truths, they consist of palindromes, song lyrics, familiar phrases and verses. In light of the above, Tamm seems to propose the sceptical idea that there may be no deep truths hidden beneath the visual surface of signs in fundamental scripts [...] that require deciphering. Characters signify other signs in other systems horizontally, rather than signifying things outside of language vertically."¹⁰

At the same time, a review by Tamm himself, containing discussions on the function of character spaces similar to the written explications accompanying Tamm's installations, allows one to assume that he knowingly ignores and even avoids the possibility of vertical interpretation. In a review of a retrospective exhibition of Estonian typewriter art legend Raul Meel, "Dialogues with Infinity", at Kumu Art Museum in 2014, Tamm writes: "Using a mono-spaced font, where letter width is fixed, makes the text extremely durable: as the character spaces are the same for all phonemes, bits of the text can easily be replaced and rearranged without shattering the structure of the text as a whole. The only aspect that would still make the text rigid and clumsy is narrative. With acute foresight, Raul Meel left it out."¹¹

This allows one to assume that Tamm's objective is not a vertical interpretation going outside the text, but rather

esimesest kolmest minutist, mille jooksul universum tekkis, siis tagumises ruumis loetakse pehme mööbli moodulitest vormistatud ühikutega aega tagasi nullpunkt: 3, 2, 1, 0.

Palindroom

Näitus "Kolm esimest minutit" Tallinna Kunstihooone galeriis toimus osaliselt paralleelselt Tartu Kunstimaja näitusega "Raymond the Diamond".¹⁴ Näituse pealkiri viitas suure paugu esimesele kolmele minutile,¹⁵ mille käigus algosakesed paiskusid laiali, kuid samas asusid ka tähenduslikke ühikuid moodustama.

Et näitus jäab vastukajata või et see on pigem tagasihoidlik, ei ole Eesti väiksel kunstimaastikul ebatavaline ega iseenesest tähenduslik. Sellegipoolest torkab silma, et Andreas Trossek iseloomustas KUNST.EE veergudel ilmunud artiklit näitusest "Never Odd or Even" kui dekrüpteerimiskatset, mis annab alust pidada Kunstihooone galerii näitusele "Kolm esimest minutit" osaks langenud meediatähelepanu silmatorkavalt suureks.¹⁶

Kõik kriitikud nõustusid kolmes põhilises punktis. Esiteks, et autori näol on tegemist multitalendiga: kirjanik, disainer, kunstnik, kunstkriitik. See muutis näituse retseptiooni kohati autori loomingu lühikokkuvõtteks. Teiseks tabasid kriitikud ära otseses seosed Eesti 1970. aastate graafikaheeroste Raul Meele ja Tõnis Vindiga. Meel on tuntud konkreetse luule (loe: trükimasina-graafika) praktikate idiosünkraatliku avastajana Eestis ning Tõnis Vint on kultuslik traditsioniliste kultuuride ornamentaalse pärandi teduslikokultistlik tõlgendaja. Kusjuures kontakte viimasega röhutas (tahtmatult või tahtlikult?) ka Tamme isiknäituse kujundus, mille mustad tulbad meenutasid Tõnis Vindi retrospektiivnäituse kujundust Kumus 2012. aastal.¹⁷

Kolmanda ühisjoonena torkas silma asjaolu, et näituse tekstripõhisus – tegemist oli Tamme kui graafilise disaineri viimase kümnendi tüpograafiliste eksperimentide kokkuvõttega – muutis näituse lugemisest rääkimise võrdlemisi enesestmõistetavaks, sest "iga uus muster sundis otsuma koodi, moodustama piltidest tähti, piidlema tulpassid lähedalt ja kauelt, nii et näituse külalustus kujunes omalaadi Rosetta kivi korduvaks dekodeerimiseks".¹⁸ Kuid mis selle näituse minu jaoks väärtsuslikuks muudab, on eelnevatele näitustele tagasiulatuvate tõlgendusvõimaluste avamine – nii moodustavad neli näitust ("Never Odd or Even", "Kolm esimest minutit", "Raymond the Diamond", "Novella") ise kokku sümboolse palindroomi.

Näitusel "Kolm esimest minutit" esitatud tekstide tõlgendamist vertikaalselt ehk tekstist väljasuunatud lugemise katseid sai juba ülal kriitiliselt mainitud. Horisontaalse lugemise käsitlemine taotluslikuna, kus märgid tähistavad märke teistes süsteemides, tundub palju viljakam. Eriti kui selleks horisontaalseks väljaks võtta Margus Tamme kogu loominguline ampluaa. Näitusel "Never Odd or Even" ei töota palindroome mitte ainult identsetest kuubikutest koostatud installatsioon, vaid ka näitust esmapilgul täieliku obskuursusena saatev – moonutatud kujul Karl Marxile atribueeritud, ent tegelikult saksa klassitsistlikule heliloojale Adolf Bernhard Marxile kuuluv tsitaat: "Kunst on alati ja kõikjal pihtimuse saladus."

Tamm esitab hiljem ise lühida järedustesse raja, tsitaadi sisu moondumise ja autori vahetumise küsimuses ning jõuab järedusele, et "Adolf Bernhardi muutumine Karliks ning klassitsismi asendumine klassivõitlusega, ei juhtunud keelte

the opposite, turning back to the text and the basic geometric model that constitutes it. Indeed, Tamm says in an interview that at "the other end" or the far side of "The First Three Minutes" exhibition, according to the spatial logic of the gallery, he deliberately used numbers, rather than letters, in order to avoid being overly dependent on language and linguistic connotations.¹² In other words, there was a conditional significant reduction going on, in the light of which the contrasting of the reading order of the number sequence and the title of the show also seems to have substantive significance: while the title refers to the first three minutes in which the universe came into being, the units of upholstered furniture modules in the back room are used to count time back to zero: 3, 2, 1, 0.

Palindrome

The showing of "The First Three Minutes" exhibition at the Tallinn Art Hall Gallery partially overlapped with "Raymond the Diamond" at the Tartu Art House.¹³ The title of the show was a reference to the first three minutes¹⁴ after the Big Bang, during which elementary particles dispersed, but also began to form meaningful units.

In the tiny Estonian art scene, it is not unusual or significant in and of itself that an exhibition gets no or modest feedback. Nevertheless, one's attention is drawn to the fact that Andreas Trossek describes his article on "Never Odd or Even" in KUNST.EE as a contribution to decoding the exhibition, which gives reason to consider the media attention received by "The First Three Minutes" as remarkably extensive.¹⁵

All critics agreed on three key points. First, that the artist is multitalented: a writer, designer, artist and art critic. In some cases, this turned the reception of the show into a brief summary of the artist's work to date. Second, the critics realised that there are direct links with Estonian graphic art giants of the 1970s, Raul Meel and Tõnis Vint. Meel is known as an idiosyncratic explorer of the practices of concrete poetry (read: typewriter art) in Estonia and Tõnis Vint is a scientific-occultist interpreter of the ornamental heritage of traditional cultures with a cult following of his own. And contacts with the latter were in fact (intentionally or unintentionally?) also stressed by the exhibition design of Tamm's solo show with its black columns reminiscent of the design of Tõnis Vint's retrospective exhibition at Kumu in 2012.¹⁶

The third common characteristic that stood out was the fact that the textuality of the exhibition – it was a summary of the typographical experiments by Tamm as a graphic designer over the last decade – made the idea of reading the exhibition relatively straightforward because "each pattern forced one to look for a code, to form letters out of images, to scrutinise the columns up close and from a distance, so that visiting the exhibition amounted to a kind of repeated decoding of a Rosetta Stone".¹⁷ Nevertheless, what makes this exhibition valuable for me is the fact that it opens up interpretative possibilities reaching back to the previous exhibitions, so that the four exhibitions ("Never Odd or Even", "The First Three Minutes", "Raymond the Diamond", "Novella") themselves constitute a symbolic palindrome.

Attempts to vertically interpret the text presented in "The First Three Minutes", or attempts to read them with an extra-textual or vertical orientation, were already mentioned above. It seems far more fruitful to treat the horizontal reading, where signs signify signs in other systems, as intentional. Especially so if one treats Tamm's whole repertoire as this horizontal field.

Margus Tamm
3, 2, 1, O
2014
tüpograafia installatsioon
Kõik õigused kunstnikul,
foto autor Ats Parve

Margus Tamm
3, 2, 1, O
2014
typography installation
Courtesy of the artist,
photo by Ats Parve

vahelises tõlkes, vaid keelesiseses vahetuses, tsitaadi moondumise tingis valesti kuulmine".¹⁹ Pildi ja sõna teineteisest väljakasvamine ja teineteisesse kokkulangemine, mida kujustasid tekstitulbad näitusel "Kolm esimest minutit", on sisuliselt samuti vahetussituatsioon, mille tõlgendamise küsimuses piirdun siinkohal tödemusega, et kunstnik näib käsitlevat kogu oma loomingut polülingvistilise tervikuna, mille elemandid ühest keelest teise liikudes nihestuvad.

Viidates tekstitulpadel esitatud lausungite nagu "Üks ei ole ühtegi, kaks on kassil silma peas, kolm on vokil jalga all" rahvaluulelisele päritoluolule, nimetab Martin Rünk Margus Tamme lähenemise etnokosmoloogiaks.²⁰ Rahvaluuleuurija Mare Kõiva sõnul esinevad palindroomid, aga ka teised tähtvormelid sageli geomēetriliste kujunditena, sest "kvadraadid on palindromid (M. K. rõhutus) ehk vormelid, mida ükskõik kust lugema hakates saab alati sama sõna. See on mõisteline suletud ring, omalaadne igiliikur, mille igal üksikul tähel ja sõnal võib taas olla omaette tähendus ning mille korrevus ja ühesugusus tagab iseenesest loitsu väe."²¹ Kusjuures kvadraadis esitatud tähed võivad, aga ei pruugi moodustada tähendusliku sõna.

Teine levinum vorm on vähenevate tähtedega sõna, mille levinuimaks näiteks on *abracadabra*. "Tähekvadraadi kirjutamiskuju variatsioonidest nimetagem kahte kõrvutist vormelit, millest vasakpoolses tähtede arv kahanes ning parempoolses kasvas, mistõttu moodustus tasakaalustatud loits. Taas kasutati ka teist peegelduse liiki – vormelit võidi pärast seda, kui ta oli kahanenud ühetäheliseks, hakata uesti ühest tähest tervikuks kasvatama."²² Margus Tamm on eravestluses möönnud teadlikkust palindroomi kabalistlikust käsitlusest, kuid samas eitanud selle praktika otsest kopeerimist oma loomingus, mida ka mina talje siinkohal inkrimineerida ei taha.

Tsitaadid Kõiva artiklist on siinkohal sisse toodud ennekõike selleks, et viidata, kuivõrd on võimalik otsene kvaasi-maagiline tõlgendus Margus Tamme loomingust. Mis omakorda lubab väita, et Martin Rünge viidatud paralleel Tõnis Vindi kui Eesti legendaarseima geomēetrilise okultisti loominguga, ei ole pelk vormiline efekt, vaid omab ka sisulist kandepinda.

*Indrek Grigor on kunstiajaloolane, kriitik ja kuraator.
Ta töötab Tartu Kunstimaja galeristina ja on ka raadioosaate
"Kunstiministeerium" üks saatejuhate Klassikaraadios.*

¹ Andreas Trossek kirjutab seoses näitusega "Never Odd or Even" (avatud 24. I–4. II 2013): "Tegelikult on muidugi selge, et see krüptiline projekt on peaosalikult Margus Tamme ja arhitekt Argo Peeveri järekordse tiimitöö tulemus ja et sel tiimil on oma ajalugu. (Näituse kaasautoriks märgitud Marta Stratskast teame noore neookspressionistliku maalikunstnikuna, mistõttu on loogiline eeldada, et tal on olnud ideede genereerimisel oma roll, ent näitusel see ei väljendu.) Margus Tamme kui n-ö sooloesineja karjäär algas mäletatavasti pärast "bändide" Avangard ja Pink Punk laiallimineket just Argo Peeveri abiga." (Andreas Trossek, Märkmeid ideede ajaloost. – KUNST.EE 2013, nr 1, lk 70.) Kuid ma siiski usun, et Stratskase kui Tamme toonase elukaaslase mõju tööde esteetikale on küllaldane, et seda tuleks mainida väljaspool sulge, ning näituste "Novella" ja "Raymond the Diamond" helikujunduse autorlus kuulub samuti kindlalt Stratskasele. Fakt on see, et näitusel on ametlikult tehtud koostöös ja need on seega õigel kohal mõlema kunstniku portfolios.

In "Never Odd or Even", it is not only the installation made up of identical cubes that works as a palindrome, but also the quotation, in distorted form attributed to Karl Marx but actually belonging to the German classicist composer Adolf Bernhard Marx and at first glance accompanying the exhibition as a complete obscurity: "Art is always and everywhere the secret confession."

Tamm himself later gives a short line of reasoning about the transformation of the content of the quotation and the exchange of authors and comes to the conclusion that "the transition from Adolf Bernhard to Karl, from classicism to class struggle did not happen through interlanguage translation but through intralinguistic exchange; the final maxim is a result of mishearing".¹⁸ The evolution of image and word out of one another and their collapse into one another, which was represented by the text columns in "The First Three Minutes", is basically also an exchange situation; as to the question of interpreting it, I will simply say here that the artist seems to treat his whole body of work as a polylinguistic complex, the elements of which get dislocated by moving from one language to another.

Pointing out the folkloric origins of utterances like "Üks ei ole ühtegi, kaks on kassil silma peas, kolm on vokil jalga all" (One is naught; two are the eyes of a cat; three are the legs on a spinning wheel), Martin Rünk dubs Tamm's approach ethno-cosmology.¹⁹ According to folklorist Mare Kõiva, palindromes as well as other character formulas often occur in the form of geometric shapes, because "quadrats are palindromes (emphasis by M. K.) or formulas where you get the same word regardless of where you begin reading. It is a conceptual closed circle, a kind of perpetual motion machine in which each individual letter and word may once again have a meaning of its own and the repetitiveness and sameness in itself guarantees the power of the spell."²⁰ Furthermore, the letters in a quadrat may but need not form a meaningful word.

The most widespread form is a word with a diminishing number of letters, *abracadabra* being the best-known example. "As concerns the variations of the written form of a letter quadrat, let us mention two formulas placed side by side with the number of letters decreasing in the one on the left and increasing in the one on the right, whereby a balanced spell was created. Again, a different type of reflection was also used – after it had diminished into a single letter, the formula could once again be developed from one letter into a whole."²¹ In private conversation, Tamm has admitted to being aware of the Kabbalistic understanding of palindrome, while denying the use of this practice in his own work, which is something that I too do not want to use to incriminate him here.

The quotations from the article by Kõiva have been included here in order to point out the possibility of a direct quasi-magical interpretation of Tamm's work. Which in turn allows one to say that the parallel, drawn by Martin Rünk, with the work of Tõnis Vint as the most legendary Estonian geometric occultist is not a merely formal effect, but also has substantial basis.

Indrek Grigor is an art historian, critic and curator. He works as the gallerist of the Tartu Art House and co-hosts the "Kunstmuuseum" radio programme on Klassikaraadio.

¹ Andreas Trossek writes on the "Never Odd or Even" exhibition (24. I–4. II 2013): "In reality it is of course obvious that this cryptic project is primarily the result of the partnership between Margus Tamm and architect Argo Peever,

Marta Stratskas &
Margus Tamm
Raymond the Diamond
2014
kohakindel installatsioon
Kõik õigused kunstnikel,
foto autor Ats Parve

Marta Stratskas &
Margus Tamm
Raymond the Diamond
2014
site-specific installation
Courtesy of the artists,
photo by Ats Parve

- ² Tegemist on ingliskeelse palindroomiga, mis muudab näituse pealkirja tõlkimatuks. Samuti olen teadlikult hoidunud tõlkimast Tamme teiste, kunstniku enese poolt vaid inglise keeles kasutatud näitusepealkirjade tõlkimist.
- ³ Ka Andreas Trossek viitab näitusest "Never Odd or Even" kirjutades Avangardi ja Pink Punki aegadest pärilt võttestiku üllatavale taasesinemisele (Andreas Trossek, Märkmeid ideede ajaloost, lk 69.).
- ⁴ Raadiosaade "Kunstiministeerium". Esmakordsest eetris 4. II 2013 Klassikaraadios. Saatejuht Indrek Grigor. ERR-i fonoteegi number RMARH-64596.
- ⁵ Ibid.
- ⁶ Lisaks graafilise disaini ja installatsiooni praktikate kokkusulamisele peaks väljaandele Echo Gone Wrong kirjutatud Tamme teksti ja raadiosaates "Kunstiministeerium" antud selgituste valguses vaatlema paralleeli ka Tamme kui kirjaniku tegevusega, ent välimaks liigset laiavalgumist, jääb see aspekt siinkohal kõrvale.
- ⁷ Tamm viitab sellele ka ise (Raadiosaade "Kunstiministeerium". Esmakordsest eetris 4. II 2013.).
- ⁸ Oliver Laas, Margus Tamme mitmekihilised pindmised kunstkirjad kosmosest. – Eesti Päevaleht 5. V 2014.
- ⁹ Tekst on paraku kadunud väljaandele Echo Gone Wrong veebiarhiivist, kuid on kätesaadav kunstniku kodulehelt: <http://tammtamm.net/?mode=art&vid=126>.
- ¹⁰ Indrek Grigor, Kristalli Ilu. – Tartu Postimees 21. V 2014.
- ¹¹ Oliver Laas, Margus Tamme mitmekihilised pindmised kunstkirjad kosmosest.
- ¹² Margus Tamm, Allure'em (Mere laul). A Tale About Raul Meel. – Estonian Art 2014, nr 1, lk 9–11.
- ¹³ Raadiosaade "Delta". Esmakordsest eetris 15. IV 2014 Klassikaraadio. Saatejuht Tõnn Adermann. Fonoteegi number RMARH-80860.
- ¹⁴ "Kolm esimest minutit" toimus Tallinna Kunstibooone galeriis 11. IV–11. V 2014; "Raymond the Diamond" toimus Tartu Kunstimajas 8. V–1. VI 2014; "Novella" toimus Haapsalu Linmagaleriis 5.–29. IX 2014.
- ¹⁵ Näituse pealkiri ja plakati kujundus on otsesed laenud Steven Weinbergi raamatust "Kolm esimest minutit. Arutlus universumi tekkest" (The First Three Minutes. A Modern View of The Origin of The Universe, 1977, eesti k 1988).
- ¹⁶ Lisaks juba viidatud allikatele vt lisaks: Marek Tamm, Pilt ja kiri. – Postimees 15. IV 2014; Martin Rünk, Kolm esimest minutit: etno kohtub kosmosega. – Sirp 1. V 2014.
- ¹⁷ Näitus "Tõnis Vint ja tema esteetiline universum" oli avatud Kumu kunstimuuseumis 18. V–9. IX 2012. Kuraator Elnara Taidre, näituse kujundajad Raul Kalvo, Toomas Adrikorn.
- ¹⁸ Marek Tamm, Pilt ja kiri.
- ¹⁹ Tekst kätesaadav kunstniku kodulehelt: <http://tammtamm.net>.
- ²⁰ Martin Rünk, Kolm esimest minutit: etno kohtub kosmosega.
- ²¹ Mare Kõiva, Palindroomidest, aga ennekõike tähtvormelitest. – Sator. Artikleid usundi- ja kombeloost 1998, nr 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, Eesti Folkloori Instituut, lk 191.
- ²² Ibid., lk 198.

- a partnership that has its own history. (Marta Stratskas, cited as co-artist in this exhibition, is a young neo-expressionist painter, so it is logical to assume that she had a role in the concept, but her contribution is not obvious in the exhibition itself.) Margus Tamme's solo career began, as many may remember, after the breakup of the "bands" Avangard and Pink Punk [---], with the help of Argo Peever [---]. (Andreas Trossek, Notes on the History of Ideas. – KUNST.EE 2013, No 1, p 70.) However, I still believe that Stratskas as Tamm's partner at the time had enough influence on the aesthetics of the works for it not to be bracketed and the sound design of the "Novella" and "Raymond the Diamond" shows was also indisputably contributed by Stratskas. The fact is that these exhibits were made in official cooperation and therefore both artists can include these shows in their portfolio.
- ² Writing about "Never Odd or Even", Andreas Trossek also points out the surprising re-appearance of the techniques dating from the time of Avangard and Pink Punk (Andreas Trossek, Notes on the History of Ideas, p 69).
- ³ Radio programme "Kunstiministeerium". First aired 4. IV 2013 on Klassikaraadio. Hosted by Indrek Grigor. Estonian Public Broadcasting audio library number: RMARH-64596.
- ⁴ Ibid.
- ⁵ In addition to the fusion of the practices of graphic design and installation, the parallels with Tamm's work as a writer should also be discussed in light of the text written by Tamm for Echo Gone Wrong and his comments on the "Kunstimuueum" radio programme, but this aspect will be set aside here in order to avoid digressing too much.
- ⁶ Tamm suggests this himself (radio programme "Kunstiministeerium". First aired 4. II 2013.).
- ⁷ Oliver Laas, Margus Tamme mitmekihilised pindmised kunstkirjad kosmosest. – Eesti Päevaleht 5. V 2014.
- ⁸ The text has unfortunately disappeared from the web archive of Echo Gone Wrong but is available on the artist's website at: <http://tammtamm.net/?mode=art&vid=126>.
- ⁹ The text has unfortunately disappeared from the web archive of Echo Gone Wrong but is available on the artist's website at: <http://tammtamm.net/?mode=art&vid=126>.
- ¹⁰ Indrek Grigor, Kristalli Ilu. – Tartu Postimees 21. V 2014.
- ¹¹ Margus Tamm, Allure'em (Mere laul). A Tale About Raul Meel. – Estonian Art 2014, No 1, pp 9–11.
- ¹² Radio programme "Delta". First aired 15. IV 2014 on Klassikaraadio. Hosted by Tõnn Adermann. Audio library number: RMARH-80860.
- ¹³ "The First Three Minutes" was shown at the Tallinn Art Hall Gallery from 11. IV to 11. V 2014; "Raymond the Diamond" at the Tartu Art House from 8. V to 1. VI 2014; and "Novella" at Haapsalu City Gallery from 5 to 29. IX 2014.
- ¹⁴ The title and design of the poster of the show are borrowed directly from the book "The First Three Minutes. A Modern View of The Origin of The Universe" (1977; translation into Estonian 1988) by Steven Weinberg.
- ¹⁵ In addition to the above sources, see also: Marek Tamm, Pilt ja kiri. – Postimees 15. IV 2014; Martin Rünk, Kolm esimest minutit: etno kohtub kosmosega. – Sirp 1. V 2014.
- ¹⁶ The exhibition "Tõnis Vint and his Aesthetic Universe" was shown at Kumu Art Museum from 18. V to 9. IX 2012. Curator Elnara Taidre; exhibit design by Raul Kalvo and Toomas Adrikorn.
- ¹⁷ Marek Tamm, Pilt ja kiri.
- ¹⁸ The text is available on the artist's website at: <http://tammtamm.net>.
- ¹⁹ Martin Rünk, Kolm esimest minutit: etno kohtub kosmosega.
- ²⁰ Mare Kõiva, Palindroomidest, aga ennekõike tähtvormelitest. – Sator. Artikleid usundi- ja kombeloost 1998, No 1. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, Eesti Folkloori Instituut, p 191.
- ²¹ Ibid., p 198.